

Alicja Stępień-Kuczyńska

MICHAŁ GORBACZOW

a idea i praktyka
perestrojki

**MICHAŁ
GORBACZOW**

**a idea i praktyka
*pieriestrojki***

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Alicja Stępień-Kuczyńska

MICHAŁ GORBACZOW

**a idea i praktyka
*pieriestrojki***

W WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2016

POLITOLOGIA

Alicja Stępień-Kuczyńska – Uniwersytet Łódzki, Wydział Studiów Międzynarodowych
i Politologicznych, Katedra Systemów Politycznych, 90-127 Łódź, ul. Składowa 41/43

RECENZENCI

Andrzej Chodubski, Andrzej Stelmach

REDAKCJA SERII POLITOLOGIA

*Alicja Stępień-Kuczyńska (przewodnicząca), Eugeniusz Ponczek, Andrzej Sępkowski, Robert Łoś,
Maciej Potz (sekretarz)*

REDAKTOR INICJUJĄCY

Agnieszka Kałowska

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ

Ewa Siwińska

SKŁAD I ŁAMANIE

Munda – Maciej Torz

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska

Fotografia na okładce: Michał Gorbaczow i Ronald Regan podpisują układ o likwidacji rakiet
średniego i krótszego zasięgu 9.12.1987

Fot. PAP

© Copyright by Alicja Stępień-Kuczyńska, Łódź 2016
© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2016

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.07460.16.0.M

Ark. wyd. 24,1; ark. druk. 27,75

ISBN 978-83-8088-180-8 (oprawa broszurowa)
ISBN 978-83-8088-182-2 (oprawa twarda)
e-ISBN 978-83-8088-181-5

Moim Rodzicom

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów	9
Wstęp	11
Część pierwsza	
Michaił Gorbaczow: lata młodości i początki kariery politycznej	17
Rozdział 1. Misza Gorbaczow w kręgu rodzinnym i edukacja w stolicy kraju	19
Rozdział 2. Kariera partyjna: od Kraju Stawropolskiego do Moskwy	53
Część druga	
<i>Pieriestrojka</i> w polityce wewnętrznej	81
Rozdział 3. Nowy program, nowi ludzie	83
Rozdział 4. <i>Uskorienije</i> : przyspieszenie w gospodarce	117
Rozdział 5. <i>Głasnost'</i> i nowe myślenie	157
Rozdział 6. <i>Pieriestrojka</i> w partii. W kierunku pluralizmu partyjnego	197
Część trzecia	
Nowe myślenie w polityce zagranicznej	253
Rozdział 7. Stosunki ze Stanami Zjednoczonymi i polityka rozbrojenia	255
Rozdział 8. Idea Europejskiego Wspólnego Domu. Wokół zjednoczenia Niemiec	293

Spis treści

Rozdział 9. Polityka wobec Polski na tle stosunków z innymi europejskimi państwami socjalistycznymi	315
Część czwarta	
Ostatni etap rządów Gorbaczowa. Rozpad imperium	347
Rozdział 10. Zaostrzenie konfrontacji politycznej i pucz sierpniowy 1991 r.	349
Rozdział 11. Niejednoznaczne oceny <i>perestrojki</i> – zamiast zakończenia	385
Chronologia <i>perestrojki</i> 1985–1991	395
Bibliografia	407
Михаил Горбачев: Идея и практика перестройки (Содержание)	421
Mikhail Gorbachev: The idea and practice of the <i>perestroika</i> (Summary)	427
Spis tabel	431
Indeks nazwisk	433

WYKAZ SKRÓTÓW

BP	–	Biuro Polityczne
Gensek	–	generalny sekretarz (partii)
Gospłan	–	Państwowa Komisja Planowania
GUŁAG	–	Główny Zarząd Poprawczych Obozów Pracy
Ispołkom	–	Komitet Wykonawczy
Komsomoł	–	Wszeczwiązkowy Leninowski Komunistyczny Związek Młodzieży
KC	–	Komitet Centralny
KGB	–	Komitet Bezpieczeństwa Państwowego
KPZR	–	Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego
MGU	–	Państwowy Uniwersytet Moskiewski im. M. Łomonosowa
MID	–	Ministerstwo Spraw Zagranicznych
MWD	–	Ministerstwo Spraw Wewnętrznych
NEP	–	Nowa Ekonomiczna Polityka
NRD	–	Niemiecka Republika Demokratyczna
PRL	–	Polska Republika Ludowa
RDL	–	Rada Deputowanych Ludowych
RF	–	Federacja Rosyjska
RFN	–	Republika Federalna Niemiec
RFSRR	–	Rosyjska Federacyjna Socjalistyczna Republika Radziecka
RN	–	Rada Najwyższa
RWPG	–	Rada Wzajemnej Pomocy Gospodarczej
Sownarchoz	–	Rada Gospodarki Narodowej
UW	–	Układ Warszawski

- WNP – Wspólnota Niepodległych Państw
- WCIOM – Wszechzwiązkowe Centrum Badań Społecznych
- ZDL – Zjazd Deputowanych Ludowych
- ZSRR – Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich

WSTĘP

Proces zmian transformacyjnych w ZSRR związanych z osobą Michaiła Gorbaczowa stanowi do dnia dzisiejszego ważny obszar badań, budząc też zrozumiałe emocje, zwłaszcza wśród tych, którzy uczestniczyli w tych wydarzeniach. Niełatwo poddać ocenie reformy przeprowadzane w tak ogromnym i zróżnicowanym państwie. Niejednoznaczne są także opinie o autorze *pieriestrojki*, który przez swoich współobywateli jest często dyskredytowany, zaś za granicą doceniany i wyróżniany. Taki obraz radzieckiego przywódcy jest także w naszym kraju. Młodzi Polacy, po 30 latach dzielących nas od ogłoszenia *pieriestrojki*, kojarzą ją z nazwiskiem Gorbaczowa, mając w większości przekonanie, iż jego reformy przyczyniły się do otwarcia drogi procesom demokratyzacji w regionie i świecie¹. Andrzej Walicki, w jednej z ostatnich publikacji, porównał *pieriestrojkę* do okresu odwilży postalinowskiej w Polsce w roku 1956².

Zadanie, jakie postawiłam przed sobą, pisząc tę książkę, to ukazanie niezwykle złożonych procesów, które towarzyszyły rozpadającemu się imperium i doprowadziły do jego upadku. Czasy Gorbaczowa, *pieriestrojka*, to okres przejściowy, w którym dotychczasowe formy systemu ustępowały nowym. Powstawały nowe instytucje, partie, organizacje, zmieniało się prawo, tworzyła

¹ Potwierdzają to m.in. wyniki sondażu przeprowadzonego przeze mnie i grupę politologów w 2015 r. wśród studentów kilku polskich uczelni (materiały w moim posiadaniu).

² A. Walicki, *Od projektu komunistycznego do neoliberalnej utopii*, Kraków 2013, s. 78.

się nowa elita. Wszystko to działo się w sposób niezwykle dynamiczny, niejednorodny, bolesny. Dotychczasowe kanony systemu podlegały rewizji, odkłamywano historię, zaczęto pisać i mówić o tym, jak naprawdę jest, a nie jak powinno być. Wolność! Wolność! – skandowano na wiecach, swobodnie można było czytać autorów zakazanych wcześniej przez reżim, oglądać filmy, manifestować. Społeczeństwo po dziesiątkach siermiężnych lat, ciągłych wyrzeczeń, nieustannego wyścigu i walki zawierzyło autorowi *pieriestrojki*, że można żyć inaczej. Tylko jak żyć? Czy ci, którzy z takim entuzjazmem ją popierali, mogli przypuszczać, dokąd ich poprowadzi ówczesny przywódca?

Obserwatorzy zachodni początkowo ze zdumieniem i niedowierzaniem słuchali nowego radzieckiego lidera. Był inny od dotychczasowych przywódców – prawnik z uniwersyteckim dyplomem, nastawiony optymistycznie, otwarty, na salonach pokazywał się z elegancką, również dobrze wykształconą żoną Raisą. Zaproponowana przez niego polityka nowego myślenia przyczyniła się do redukcji zbrojeń, zmniejszenia militaryzacji kontynentu europejskiego. Po raz pierwszy przywódca ZSRR przekonywał Europejczyków o potrzebie życia we wspólnym europejskim domu. Wtedy jeszcze nikt nie przypuszczał, że jego polityka przyczyni się do zburzenia muru w Berlinie, otworzy drogę do dialogu między Wschodem i Zachodem.

O Gorbaczowie, ale i o *pieriestrojce* napisano setki książek i artykułów. Każdy, kto podejmuje ten temat, staje przed zadaniem niezbędnej selekcji źródeł. Na wydarzenia z tamtych lat starałam się patrzeć jako politolog i historyk, przede wszystkim przez pryzmat publikowanych dokumentów, monografii, artykułów i publicystyki. Na ich łamach można śledzić programy, dyskusje, spory, zaś sformułowane oceny ukazują niezwykle obraz zmian w ostatnim etapie istnienia ZSRR. Liczne książki i wspomnienia autora przebudowy, przemówienia i refleksje tak pieczołowicie przechowywane w działającej od 1991 r. Fundacji Gorbaczowa ukazują obraz zamierzeń przywódcy, jego zmagania w walce politycznej o kształt reform, a później o ich utrzymanie. Jak każdy reformator odczuwał brzemień odpowiedzialności, zwykle pozostawał samotny w podejmowanych decyzjach. Po latach zatytułował jedną ze swych wypowiedzi: *Nie znam szczęśliwych reformatorów*. To, co musieli przyznać nawet jego przeciwnicy polityczni, to fakt, że w podejmowanych działaniach Gorbaczow starał się szukać porozumienia, nie był konfrontacyjnym politykiem, mediował, lawirował, nawet wówczas, gdy nie miał już szans na zwycięstwo. Trafnie napisał o nim

Adam D. Rotfeld: „cała jego polityka nacechowana była niepewnością człowieka, który prowadzi swój kraj w nieznaną, postępuje czasem odważnie, czasem bojaźliwie, bo nie wie, jakie będą skutki jego decyzji. Jedno jest pewne: bez Gorbaczowa prawda o zbrodni katyńskiej i wielu innych zbrodniach długo jeszcze byłaby skrywana w radzieckich lub rosyjskich archiwach służb specjalnych”³.

Reformy podjęte przez Gorbaczowa trudno poddają się znanym nam klasyfikacjom, miały bowiem swoją specyfikę wynikającą z tradycji tego różnorodnego, autorytarnego państwa. Zmiany tu inicjowała zawsze władza i tak było w przypadku Gorbaczowa. Określano to „rewolucją realizowaną od góry”. Ale też, jak słusznie zauważają W. Gelman i I. Tarasina, w ówczesnym systemie nie mógł nikt inny ich inicjować. Rządzący mieli pełnię władzy, pełnię możliwości, ale jeśli proponowane przez nich zmiany nie przynosiły efektów, bezwzględnie ich usuwano⁴. Najbliżsi współpracownicy pozbyli się Chruszczowa, który rozpoczął destalinizację, a najbliższe otoczenie kilkadziesiąt lat później nie okazało się lojalne wobec słabnącego Gorbaczowa.

W pewnym momencie reforma inicjowana „od góry” stała się „pokojową rewolucją” obywateli. Dzięki polityce jawności (*glasnosti*) społeczeństwo zaczęło się otwierać, powstawały nowe organizacje polityczne, społeczne, zmieniał się stosunek do religii i Cerkwii prawosławnej. Wykreśleniem zaś art. 6 z konstytucji zapoczątkowano proces deideologizacji struktur państwa i pluralizm partyjny. Najmniej efektywnie udało się *pieriestrojka* w sferze gospodarczej, hasło przyspieszenia (*uskorienija*), choć tak ważne, nie zostało zrealizowane. Reforma gospodarki podejmowana w niezwykle trudnych, kryzysowych warunkach, pod ogromną presją żądań i niezadowolenia społecznego, doprowadziła w państwie do chaosu, upadku struktur gospodarczych, zerwania więzi partnerskich, gwałtownego spadku potencjału. Realizowana później w Rosji „terapia szokowa” ostatecznie zdyskredytowała reformy i reformatorów.

Okres krótkich rządów Gorbaczowa i próby reform to pierwszy impuls, otwarcie ku zmianom, które w Rosji i państwach regionu trwają do dnia dzisiejszego. W procesie historycznym komunizm będzie jednym z wielu etapów na drodze rozwoju rosyjskiej państwowości, *pieriestrojka* bowiem stała się ostatnim momentem zamykającym ten okres. Na polskim rynku wydaw-

³ A.D. Rotfeld, *Wstęp*, [w:] A. Graczow, *Gorbaczow*, Warszawa 2003, s. 22.

⁴ W. Gelman, I. Tarasina, *Studies of political elites in Russia: issues and alternatives*, „Communist and Post-Communist Studies” 2000, vol. 33, s. 322.

niczym w 2014 r. ukazała się znakomita książka noblistki Swietłany Aleksijewicz, *Czasy secondhand. Koniec czerwonego człowieka*, ukazująca, czym dla ludzi radzieckich był komunizm, w jaki sposób go budowali, identyfikowali się z nim, następnie rozstawali; inni zaś trwają przy nim do dziś. Jest to też książka o losach tych, którym się nie udało, którzy nie byli w stanie się przystosować do nowych czasów. Dla większości z nich okres *pieriestrojki* był pełen ogromnych nadziei, a później głębokich rozczarowań, za które bezwzględnie obciążają autora reform i jego otoczenie.

Ostatnim akordem *pieriestrojki* była zbyt późno zaproponowana reforma systemu politycznego. Nie tylko podzieliła społeczeństwo, ale wśród dotychczasowych reformatorów wywołała kłótnie i spory, ostatecznie doprowadzając do bezprzykładnej walki o władzę pomiędzy coraz słabszym Gorbaczowem a sprytnie lokującym się w szeregach demokratów Jelcynem. Ten ostatni zdołał wykorzystać niezadowolenie elit regionalnych i populistycznie zapowiedział: „bierzcie tyle władzy, ile zdołacie przełknąć”. Czas Gorbaczowa zbliżał się nieuchronnie do końca. Miał on jeszcze nadzieję, że uda się podpisać nową umowę związkową i utrzymać struktury państwowe. Ostatecznie, puczyści 19 sierpnia 1991 r. pogrzebali *pieriestrojkę*. Kiedy 25 grudnia Gorbaczow żegnał się z obywatelami, miał pełną świadomość swojej odpowiedzialności za porażki. Związek Radziecki budowany przez 70 lat przestał istnieć, flaga i godło Rosji stały się odtąd symbolem dawnego ustroju i nowych zmian. W wywiadzie, jakiego udzielił Michaił Gorbaczow w ostatnim czasie, powiedział: „jeśli ocenić procesy demokratyczne w Rosji dzisiaj, to trzeba powiedzieć, że jawność nie umarła, podobnie jak i demokracja. W Rosji wyrosło nowe pokolenie ludzi, przy czym w całkowicie innych warunkach – warunkach większej wolności niż w Związku Radzieckim”⁵.

Choć książka ta traktuje o czasach, które minęły, ma ona przybliżyć polskiemu Czytelnikowi wydarzenia związane z ostatnimi latami istnienia ZSRR. Wyrażam nadzieję, że powinna ona pozwolić łatwiej zrozumieć dzisiejszą Rosję. Jak powiedział Gorbaczow w polskim parlamencie w 1988 r.: „historii nie można zmienić, ale można się ją starać zrozumieć”.

5 Wywiad z M. Gorbaczowem, przeprowadzony w lipcu 2015 r. przez prof. Ludmiłę Iliczewą, został przedstawiony podczas sesji poświęconej 30-leciu *pieriestrojki*, zorganizowanej przez środowisko politologów Uniwersytetu Łódzkiego 20 X 2015 r. i opublikowany w numerze specjalnym czasopisma „Eastern Review” (2015, t. 4) *Pieriestrojka trzydzieści lat później*, red. A. Stępień-Kuczyńska.

Inspiracją do powstania książki były moje wieloletnie badania nad procesami transformacji w państwach Europy Środkowej i Wschodniej, a także zainteresowanie postacią Michaiła Gorbaczowa, autora *pieriestrojki*, polityka, który imponował swoją otwartością i odwagą w podejmowaniu reform. Książka nie jest kompendium wiedzy o tamtych czasach, oprócz niezbędnej faktografii znajdą w niej Czytelnicy moje przemyślenia i refleksje, które nasunęły mi się podczas częstych pobytów w ZSRR/Rosji. Wybór analizowanych problemów jest autorski, stąd może nie wszystkich satysfakcjonować. Mam poczucie, iż warto po 30 latach spojrzeć na Gorbaczowa i jego *pieriestrojkę* „polskim okiem”, dotychczas bowiem do polskiego Czytelnika trafiały jedynie pozycje zagranicznych autorów.

Jak każdy belfer z wieloletnim stażem, wyrażam nadzieję, że moi wychowankowie, zwłaszcza studenci i doktoranci, sięgną po tę książkę, by lepiej zrozumieć czasy, które znają jedynie z literatury i opowiadań swoich rodziców. W tym miejscu należą się podziękowania moim Przyjaciołom w Polsce i Rosji, którzy życzliwie mnie inspirowali do napisania tej książki. Dziękuję za pomocne uwagi recenzentom – Profesorom Andrzejowi Chodubskiemu z Uniwersytetu Gdańskiego i Andrzejowi Stelmachowi z Uniwersytetu Poznańskiego. Serdeczne podziękowania składam Pani redaktor Ewie Siwińskiej, z którą pozostaję od studenckich czasów w przyjaźni. Magistrowi Andrzejowi Lulkowskiemu jestem wdzięczna za pomoc przy wykonywaniu kwerend i poszukiwaniu materiałów, za co także dziękuję pracownikom Katedry Systemów Politycznych UŁ.

Niezmiennie dziękuję moim Najbliższym, zwłaszcza Rodzicom i Synom, którzy stwarzali mi dobrą atmosferę do pisania książki i ostatecznie zmobilizowali mnie do jej ukończenia.

CZĘŚĆ PIERWSZA

Michaił Gorbaczow: lata młodości i początki kariery politycznej

Dom europejski – to jest nasz wspólny dom, w którym geografia i historia są ściśle ze sobą związane. Zachować swój dom, zbudować go lepiej, bezpieczniej Europejczycy mogą tylko wspólnie, kierując się rozumnymi, normami stosunków międzynarodowych i współpracy.

Wypowiedź M.S. Gorbaczowa podczas posiedzenia Rady Najwyższej 27 listopada 1985 r.

Rozdział pierwszy

Misza Gorbaczow w kręgu rodzinnym
i edukacja w stolicy kraju

Bez wątpienia ówczesny prezydent ZSRR Michaił Gorbaczow to legenda *perestrojki*. Uznawany na zachodzie Europy i w Ameryce, zapraszany na liczne uroczystości, w swoim kraju niedoceniany. Startując wyborach prezydenckich w Rosji w 1996 r., uzyskał jedynie 0,5% poparcia. Młode pokolenie Rosjan traktuje go jako komunistę, przywódcę minionej epoki; starsze pokolenie, pogrążone w nostalgii za przeszłością, nie może mu wybaczyć rozpadu ZSRR. Kim jest Michaił Gorbaczow? Jak to się stało, że stał się przywódcą największego terytorialnie państwa naszego globu? Dlaczego musiał odejść i jaką spuściznę pozostawił po sobie? Choć stał na czele kraju zaledwie sześć i pół roku, skutki tych rządów uznaje się za przełomowe w dziejach Rosji, państw regionu i świata. Jego reformy, które znane są na całym świecie jako *perestrojka* (przebudowa), w konsekwencji przyczyniły się do upadku komunizmu, choć Gorbaczow starał się reformować system i nadać mu nowy kształt. *Głasnost'* (jawność) obok *nowogo myszlenija* (nowego myślenia), *uskorienija* (przyspieszenia) to symbole tych zmian, które miały pokazywać błędy systemu po to, by system ten reformować, unowocześniać¹.

Andriej Graczow, doradca i sekretarz Michaiła Gorbaczowa, napisał w jego biografii wydanej kilka lat temu w Polsce: „Ludzie będą go wspominać i pamiętać – jedni chwając, drudzy przeklinając – nie tylko z powodu tego, co zrobił i na co się odważył, lecz także za to, na co się nie zdecydował i od czego się wstrzymał. Koniec XX wieku pozostanie epoką Gorbaczowa choćby dlatego, że właśnie on zakończył główny konflikt stulecia i przewrócił kartę historii, pozwolił pisać ją dalej, poczynając od czystej stronicy”². Inni z kolei uważają, że bez politycznego sprytu Gorbaczowa i jego niewątpliwych talentów nie udałooby się obalić imperium w sposób względnie pokojowy³.

1 M. McCauley, *From perestroika towards a new order, 1985–1995*, [w:] *Russia a History*, ed. G.L. Freeze, Oxford–New York 1997, s. 384 i n.

2 A. Graczow, *Gorbaczow*, Warszawa 2003, s. 25.

3 Obserwator gazety „Die Zeit” Kristof Bertram słusznie pyta: „Czy bez sprytu Gorbaczowa, bez jego talentu »Wańki-Wstańki« do tego, by zawsze wypływać i znajdować właściwy kierunek, obalenie sowieckiego imperium odbyłoby się pokojowo? *Ibidem*, s. 27.

Historia jego życia jest w pewnym stopniu historią pokolenia, które nie miało dzieciństwa, wchodziło w dorosłość gwałtownie, przyjmując odpowiedzialność za tych, których bezpowrotnie pochłonęła wojna. Dla tego pokolenia zdobycie wykształcenia było szansą wyrwania się do nowego świata, zaś kariera polityczna na stałe związała ich z systemem, któremu wielu z nich się w końcu przeciwstawiło. Dziś Michaił Gorbaczow mówi o sobie jako o człowieku spełnionym, choć jak każdy z nas zadaje sobie pewnie pytania: czy dobrze wykorzystał szansę, którą dał mu los? Czy można było w inny sposób pokierować swoim życiem?

Michaił Siergiejewicz Gorbaczow urodził się 2 marca 1931 r. we wsi Priwolnoje w Kraju Stawropolskim⁴, w części dzisiejszej Rosji zwanej Przedkaukaziem. Historia tych terenów jest niezwykle barwna. Już od wieku XVI imperium rosyjskie wchodziło w relacje z narodami Kaukazu. Za czasów Katarzyny II zbudowano na południu kraju twierdze graniczne, m.in. w Stawropolu. W 1848 r. utworzono Gubernię Stawropolską, zasiedlając ją głównie przybyszami z Rosji i Ukrainy. Zsyłano tu przymusowo uczestników powstań i buntów przeciwko władzy carskiej, np. dekabrystów, żołnierzy pułku czernihowskiego. 1 stycznia 1918 r. proklamowano republikę radziecką; w okresie wojny domowej tereny te były miejscem okrutnych walk toczonych między białymi i czerwonymi; w bratobójczych walkach w tym regionie zginęło kilkadziesiąt tysięcy Kozaków⁵.

Rodzina Gorbaczowów do Kraju Stawropolskiego przybyła z Woroneża w drugiej połowie XIX w., kiedy na podstawie *ukazu* (dekretu) Aleksandra II zniesiono pańszczyznę i chłopci z dotychczas przeludnionych wsi rosyjskich i ukraińskich zaczęli osiedlać się na tych terenach. „Gorbaczowowie mieszkali razem jako jedna wielka rodzina – osiemnaście osób. Sąsiadowali z nimi bliżsi i dalsi krewni, noszący to samo nazwisko [...] Mój dziadek, Andriej

⁴ Gubernię Stawropolską od właściwego Kaukazu oddzielały ziemie Kozaków terskich i kubańskich przesiedlonych do Kaukazu Północnego z Ukrainy przez Katarzynę II. Na początku XX w. w guberni zamieszkiwało prawie milion osób, z których 1/3 stanowili Ukraińcy; w samym Stawropolu w tym okresie – ok. 40 tys. Podstawą gospodarki guberni, a potem Kraju Stawropolskiego, było rolnictwo. Połowa ziem to wprawdzie gleby piaszczyste i suchy step, ale reszta to urodzajne czarnoziemy; ponadto zajmowano się hodowlą bydła i owiec; rozwijał się przemysł spożywczy: mleczarstwo, młynarstwo, działały gorzelnie, garbarnie, cegielnie.

⁵ M. Gorbaczow, *Sam ze wspomnieniami*, Warszawa 2014, s. 15 i n.

Mojsiejewicz, który do tego czasu ożenił się z moją babcią, Stiepanidą, zamieszkał osobno. W roku 1909 urodził im się syn Siergiej, mój ojciec”.

W tej samej wsi mieszkał Pantielej Jefimowicz i Wasilisa Łukianowna Gopkało i to właśnie z ich córką Marią ożenił się w 1929 r. ojciec Michaiła. Gorbaczow wspomina, że ojciec „kochał matkę przez całe życie, troszczył się o nią [...] Dokądkolwiek by nie pojechał, zawsze z podróży przywoził prezenty. Prezenty dla Marii!”⁶ Rodzice początkowo zamieszkali z rodziną ojca, gdzie o wszystkim decydował dziadek Andriej. Kiedy urodził się Michaił, to właśnie on w cerkwi we wsi Letnickoje powiedział, że wnuk będzie miał tak na imię (podobny Bogu), a nie Wiktor (zwycięzca), jak początkowo chcieli jego rodzice. „Chata dziadka składała się z trzech części [...] w pierwszej izbie spali dziadek z babcią. We wschodnim kącie pokoju znajdował się duży i bardzo ładny ikonostas. Glinianą podłogę zasłaniały chodniki, druga izba stanowiła wspólną rodzinną część chaty, z piecem chlebowym [...] przy oknach [...] wzdłuż ścian stał stół z ławką [...] maluchy spały na piecu [...] dalej znajdowała się sień i wreszcie trzecia część chaty-gospodarcza, gdzie w spichlerzu przechowywano ziarno, pasze, nasiona. Pod dachem wieszano worki z sucharami. Kiedy podrosłem, bardzo lubiłem wdrapywać się na strych [...] gdzie znajdowało się zaciszne miejsce i często zasypiałem”⁷.

Były to czasy pozornego spokoju; ludzie starali się przystosować do nowych warunków – przymusowej kolektywizacji. Richard Pipes pisze w swojej książce *Komunizm*: „Chłopów zapędzono do kołchozów – kolektywnych gospodarstw, gdzie pracowali nie dla siebie, lecz dla państwa. Była to bezprecedensowa, dokonana odgórnie rewolucja; objęła trzy czwarte ludności kraju i sprowadzała chłopstwo do ruchomego majątku państwa [...] Skolektywizowani chłopci, aby dostarczyć państwu określone kontyngenty płodów rolnych, mieli obowiązek przepracowania w ciągu roku określonej liczby dni za minimalną płacę i niewielkie deputaty zboża [...] Chłopi, którzy nie dostarczyli wyznaczonego kontyngentu, cierpieli głód [...] dekret z sierpnia 1932 roku przewidywał karę śmierci lub dziesięć lat ciężkich robót za kradzież lub zniszczenie własności socjalistycznej [...] Ponieważ chłopci z kołchozów otrzymywali od państwa jedynie zboże, rząd zezwolił kołchoźnikom uprawiać niewielkie działki przyzadrodowe o powierzchni około pół hektara na rodzinę, gdzie sadzono drzewa

⁶ *Ibidem*, s. 21.

⁷ *Ibidem*, s. 22.

owocowe albo uprawiano rośliny na potrzeby własne lub na sprzedaż na targowiskach, nadzorowanych przez państwo. Pozwolono im także trzymać krowy oraz trzodę chlewną (lecz nie konie)⁸.

Ojciec Michaiła – Siergiej Andriejewicz – pracował w kołchozie, był członkiem partii, skończył wprawdzie tylko cztery klasy, ale do śmierci interesował się nowościami, czytał gazety, oglądał telewizję. „Ojca, prostego człowieka, natura obdarowała inteligencją, dociekliwością umysłu, serdecznością. To zaaważalnie wyróżniało go wśród mieszkańców naszej wsi, ludzie darzyli go szacunkiem i zaufaniem⁹. W czasie wojny walczył w brygadzie 56. Armii Frontu Zakaukaskiego, następnie dowodził drużyną saperów na Łuku Kurskim, brał udział w forsowaniu Dniepru. W pobliżu Koszyc został ranny, trafił do szpitala wojskowego w Krakowie. „Do końca swoich dni – wspominał Gorbaczow – ojciec nie mógł się uwolnić od przeżyć wojennych. Wiele opowiadał o wojnie. O tym, jak trudny był jej początek, jak brakowało broni, a i żołnierze nie potrafili walczyć¹⁰. Znamienne, że fotografia ojca w żołnierskiej bluzie zawsze stała na biurku genseka¹¹. To od ojca Michaił przejął rzadko spotykany w środowisku wiejskim rycerski stosunek do kobiet, tak wspominała swego dziadka córka Gorbaczowa – jego wnuczka Irina. Michaił przez kilka lat pracował z ojcem w kołchozie. „Powiedzieć, że praca na kombajnie była trudna, to znaczy nie powiedzieć nic. Był to ogromny wysiłek: po czternaście, a nawet i dwadzieścia godzin na dobę do całkowitego wycieńczenia¹². Śmierć ojca w znacznym stopniu oddaliła Gorbaczowa od rodziny. Stosunki z matką – Marią Pantelejewną – z biegiem czasu rozluźniły się. „Była wspaniałą kobietą, bardzo mocną, rzeczową. Ojciec był z niej dumny, wybaczał jej zuchwałość, pomagał we wszystkim. Był w tej sprawie wzorem dla mnie i brata¹³. Córka Irina określała matkę ojca jako „zwykłą, bardzo prostą wiejską kobietę”, np. nie rozumiejącą stosunków między Michaiłem a jego żoną Raisą¹⁴.

8 R. Pipes, *Komunizm*, Warszawa 2008, s. 72–73.

9 M. Gorbaczow, *Sam...*, s. 42.

10 *Ibidem*, s. 34.

11 A. Graczow, *Gorbaczow*, s. 36.

12 M. Gorbaczow, *Sam...*, s. 38.

13 *Ibidem*, s. 40.

14 A. Graczow, *Gorbaczow*, s. 36.

Z kolei dziadek Michaiła Andriej Mojsiejewicz, indywidualista, człowiek surowy, był przeciwnikiem kolektywizacji. Nie wstąpił do partii, określono go mianem „sabotażysty”, co w owych czasach uznawano za niepokorność wobec władzy. W 1933 r. w okresie powszechnego głodu (w tym roku zmarło prawie 40% mieszkańców wsi Priwolnoje) dziadek Andriej za niedotrzymanie planu siewu trafił na dwa lata na Syberię, gdzie pracował przy wyrębie lasu. „Kułakom [...] oraz tym, którzy sprzeciwiali się kolektywizacji, konfiskowano cały ich dobytek; zamykano ich w obozach pracy lub wraz z rodzinami zsyłano na Syberię”¹⁵. Po powrocie z zesłania dziadek Michaiła do końca życia pracował w kołchozie. W okresie wojny wprawdzie krytykował syna za popieranie władzy radzieckiej, ale ukrywał Miszę przed Niemcami, którzy bezwzględnie rozprawiali się z rodzinami komunistów.

Rodzina ze strony matki miała korzenie ukraińskie, pochodziła z Czernihowszczyzny. Ojciec matki Gorbaczowa Pantielej Jefimowicz Gopkało był człowiekiem wprawdzie niewykształconym, „ale to właśnie on przywiózł z wojny ducha przemian”. Uczestniczył w kolektywizacji, a nawet został wybrany przewodniczącym kołchozu, wstąpił do partii. Jednak w 1938 r. został aresztowany i oskarżony o trockizm. Więziony i przesłuchiwany nie przyznał się do winy. Początkowo skazany na karę śmierci, po roku wrócił do domu po umorzeniu sprawy.

Tradycje rodzinne w znacznym stopniu wpłynęły na świadomość młodego Gorbaczowa i jego o 16 lat młodszego brata Aleksandra. Dorastali w rodzinie, dla której obyczaje wsi, kultura chłopska były codziennością. „Samemu Michaiłowi pozostały z dzieciństwa wspomnienia takie same jak i u milionów wiejskich dzieci. Sad, krowa, gliniana polepa w chałupie, cielę zabrane na zimę do domu, żeby nie zamarzło, gęś wysiadująca jaja, głód. Odwieczny

¹⁵ R. Pipes, *Komunizm*, s. 72. Według oficjalnych danych – jak pisze R. Pipes – w latach 1930–1931 taki los spotkał 1 803 392 osoby. Ocenia się, że ok. 30% spośród tych, których nie zabito, zmarło z zimna i głodu. Z tych, którzy przeżyli, 400 tys. znalazło niepewne schronienie w miastach i ośrodkach przemysłowych (*ibidem*; dane za: *The Black Book of Communism*, ed. S. Courtois, Cambridge, Mass. 1999, s. 153, 155). „Aby złamać opór chłopstwa na Ukrainie, w północnym Kaukazie, Kazachstanie w latach 1932–1933, [Stalin – przyp. AS-K] doprowadził w tych krajach do głodu, który wynikał nie z naturalnych przyczyn, lecz z jego polityki [...] Ustalono, że ta będąca dziełem człowieka – katastrofa pochłonęła od 6 do 7 milionów istnień ludzkich” (R. Pipes, *Komunizm*, s. 74).